

Restricting Rent; Proliferating Violence: Re-reading the Causes of the Failure of the Constitutional Movement within the Framework of Limited Access Order Theory¹

Mohsen Nourmohammad²

Received: 2025/07/12
Accepted: 2025/11/24

Abstract

The Constitutional Movement in Iran was a significant attempt to transition from a traditional political order to a modern, law-based state. Despite the adoption of a constitution and the establishment of legal institutions, the constitutionalists failed to achieve their goals, and violence became a defining feature of Iranian society. Although many analyses have examined this period, historical institutionalist approaches have been less explored. This article addresses the central question: what factors led to the hegemonic use of violence and the collapse of the political order after the Constitutional Movement's victory? To answer this, the study employs Douglass North's theoretical framework of "social orders" and "limited access orders." The article hypothesizes that the inefficient distribution of rents caused the fragmentation of the former dominant coalition. Since this coalition retained the capacity to disrupt the emerging order, violence became the main tool of political competition. Domestic and external crises further accelerated the disintegration of the nascent political system. Ultimately, the article concludes that the constitutionalists' failure was largely due to neglecting the institutional requirements for transitioning from a limited to an open access order - especially their inability to organize rent distribution effectively and consolidate elite coalitions. This structural oversight entrenched violence as a persistent mechanism, undermining prospects for political stability and modernization.

Keywords: Iranian Constitutional Revolution, Limited Access Order, Unproductive Rent, Political Violence, Douglass C. North.

Introduction

The Constitutional Movement was the most significant historical effort by Iranians to transition from a traditional political system (Natural State) to a modern, institutionally based government. However, despite the formal establishment of institutions, including the National Consultative Assembly (Parliament) and the Constitution, the movement failed to achieve its objectives. Instead, the emergence and proliferation of violence became a defining characteristic of Iranian society. While many analyses have addressed the failure of the Constitutional Movement,

1. DOI: 10.22051/hii.2025.51735.3054

2. PhD student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. mohsen2005lfc@gmail.com

Print ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

those employing frameworks derived from historical institutionalism have been less explored. The research acknowledges the background of widespread institutional decay in Qajar Iran, stemming from a crisis cycle that began during the late Safavid era. The Qajar state lacked fundamental resources - sufficient financial power, a unified army, or effective central administrative mechanisms - and operated primarily as a dispenser of privileges among powerful, vested-interest groups such as merchants, clerics, and local governors.

The Constitutionals sought to establish a new order based on law, justice, and public participation through institutions such as Parliament. Yet, the post-establishment reality was marked by deep social crisis, factional armed conflicts, and insecurity. This period was dominated by the hegemony of violence, meaning that violence was not merely a temporary anomaly but an accepted, institutionalized mechanism for regulating power relations among political actors. The central research question is: Following the establishment of Parliament, what specific factors led to the hegemony of violence in society and the subsequent collapse of the new political order?

Methodology

This article applies the theoretical framework developed by Douglass North, John Wallis, and Barry Weingast concerning Limited Access Orders (LAOs) and Social Orders. The core assumption is that successful political structural change requires recognizing and addressing the interests of the real centers of power to minimize violent resistance. The analysis specifically examines the attempted transition from an LAO (or Natural State) to an Open Access Order (OAO). North's theory emphasizes that controlling the potential for violence is the fundamental prerequisite for any social order. In LAOs, the ruling coalition of elites manages this inherent threat by restricting access to organizational development and economic resources, and by distributing rents and monopolies. Crucially, the primary function of rent distribution in a Limited Access Order (LAO) is not economic efficiency, but violence control. Pre-Constitutional Iran is characterized in this study as a fragile LAO. The stability and longevity of this order depended on a coalition of elites receiving and maintaining these exclusive rent shares. The study argues that the failure of the Constitutional Movement was largely due to a disregard for the necessary institutional requirements of transition, specifically the inability to organize rent and stabilize the elite coalition effectively.

Discussion and Results

The common depiction of Qajar Iran as a fully autocratic despotism is institutionally inaccurate. The Qajar state lacked the infrastructural power to enforce authority nationwide. Its political survival depended on an unstable equilibrium maintained by the continuous distribution of privileges and rents among key internal forces (the Shah, powerful provincial governors, clerics, and influential merchants). Furthermore, external powers (Russia and Britain) were integral to this elite coalition, playing a decisive role in the balance of rent and violence control. The Constitutional victory inaugurated a direct conflict between two competing institutional paths: the existing LAO path, characterized by sharing rent to stabilize the traditional coalition, and the new law-seeking path, which advocated for the total abolition of monopolies and privileges and the establishment of equality before the law.

The Constitutionals initiated extensive measures to restrict rent, directly targeting the foundations of the Qajar LAO. Legal reforms drastically limited the

Shah's absolute power. Economically, the Parliament abolished the Shah's independent financial base, transferring royal estate revenues to the state treasury, and severely curtailed the financial and political privileges of princes and provincial governors. These attempts to dismantle the rent structure resulted in maximum harm to the traditional pillars of the regime, triggering intense resistance. Because the law-seeking path sought an entirely new institutional direction, it generated increasing returns, leading to maximum polarization (e.g., ideological splits like "Mashrooteh/Mashrooeh") and eliminating any prospect of compromise or negotiated transition.

Mohammad Ali Shah and the traditional coalition reacted violently, seeking to undermine the new institutions. Constitutional forces reciprocated with their own acts of violence (e.g., the political assassination of Amin al-Sultan), escalating the conflict. The reliance on violence became the only means of achieving political objectives. This confrontation culminated in the Bombardment of the Parliament in 1908. This act was not a localized reaction, but the logical outcome of the irreconcilable conflict between the foundational logic of the LAO (control via rent) and the ideals of the Constitutional state (equality via law). In the aftermath, the nature of political activity transformed: civil elites were marginalized, and military actors (armed Mujahedin and local commanders) dominated the political scene. This shift institutionalized violence and transformed institution building into a process of armed bargaining.

Conclusion

The primary cause of the failure of the Constitutional Movement was its neglect of the institutional requirements necessary for a successful transition from a Limited Access Order. The clash between the rent-based LAO path and the law-based path institutionalized violence and led to the collapse of the new political structure. The Iranian experience demonstrates that efforts to establish democratic, open-access institutions within a Limited Access Order framework, without fundamentally reorganizing the structure of power and rent distribution and ensuring the stabilization of the elite coalition, are destined to fail. The Constitutionals succeeded in *restricting rent*, but failed to organize *effective* rent mechanisms or secure the enduring support of the power coalition required for stable governance.

References

- Abadian, Hossein. [2009]. *Old Concepts and New Thought*. Tehran: Kavīr. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydun. [1976]. *The Ideology of the Iranian Constitutional Movement*. Tehran: Payām. [In Persian]
- Ajudani, Mashallah. [2004]. *The Iranian Constitutionalism*. Tehran: Akhtarān. [In Persian]
- Akūndzādeh, Mīrzā Fath'ālī. [2021]. *Maktūbāt*. Edited by M. Maqṣūd. Electronic Edition: Literary Club. [In Persian]
- Afshar, Iraj. [1980]. *The Struggle against Moḥammad-'Alī Shah: Documents on Iranian Constitutionals in Europe and Istanbul, 1908–1910*. Tehran: Ṭūs. [In Persian]
- Afshar, Iraj. [1989]. *Qabāleh-ye Tārikh*. Tehran: Ṭalāya. [In Persian]
- Akbari, Moḥammad-Ali. [2009]. *Theoretical Narrative of the Nature of the Iranian state before the Constitutional Revolution*. Iran History: No. 59/5, Winter 2009. [In Persian]
- Akbari, Moḥammad-Ali. [2013]. *Iranian constitutional movement: An impossible*

- illusion or an incomplete plan*. Iran History: No 72/5, Summer-Autumn 2013 (Spring 2014). [In Persian]
- Algar, Hamid. [2017]. *Religion and State in Iran*. Translated by Abolqasem Sari. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Ashraf, Aḥmad, and Ali Banuazizi. [2007]. *Social Classes, the State, and Revolution in Iran*. Translated by Sohayla Torabi Farsani. Tehran: Nīlūfar. [In Persian]
- Bashiriyeh, Ḥossein. [2008]. *The Obstacles to Political Development in Iran*. Tehran: Gām-e Nū. [In Persian]
- Berman, Sheri. [2015]. *Democracy and Dictatorship in Europe: From the Ancient Régime to the Present Day*. Oxford: Oxford University Press.
- Curzon, George. [2001]. *Persia and the Persian Question*. 2 vols. Translated by Vahid Mazandarani. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- DiMaggio, Paul J and Walter W. Powell. [1988]. *Interest and Agency in Institutional Theory In .The New Institutionalism in Organizational Analysis*. edited by Walter W. Powell and Paul J. DiMaggio, 3–21. Chicago: University of Chicago Press.
- Dowlatabadi, Yahya. [1983]. *Ḥayāt-e Yahyā*. Vol. 2. Tehran: ‘Atṭār. [In Persian]
- Eḥtešām al-Saltāneh, Moḥammad-‘Alī. [1989]. *kāterāt-e Eḥtešām al-Saltāneh*. Tehran: Pocket Books Joint Stock Company. [In Persian]
- Esfahānī Karbalā’ī, Šeik Ḥasan. [2003]. *Tārīk-e Doḳāniyya*. Edited by Rasul Jafariyan. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Floor, Willem. [2011]. *The Judicial System of Iran*. Translated by Ḥasan Zandīyeh. Tehran: Āgāh. [In Persian]
- Foran, John. [2013]. *Fragile Resistance*. Translated by Aḥmad Tadayyon. Tehran: Rasā. [In Persian]
- Fukuyama, Francis. [2015]. *Why Is Democracy Performing So Poorly?* Journal of Democracy. 26(1): 11–20.
- Garstwaite, John R. [1996]. *The Bakhtiari in Historical Perspective*. Translated by Mehrāb Amiri. Tehran: Anzān. [In Persian]
- Hall, Peter A. [2016]. *Politics as a Process Structured in Space and Time*. In *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism*. edited by Orfeo Fioretos, Tulia G. Falletti, and Adam Sheingate, 31–50. Oxford: Oxford University Press.
- Issawi, Charles. [1983]. *Economic history of Iran, 1800-1914*. Translated by Yaghoob Azhand. Tehran: Gostaresh. [In Persian]
- Jamalzada, Moḥammad-Ali. [1956]. *Ganj-e Šāyegān*. Berlin: Kāveh. [In Persian]
- Jafari Shahrestani, Ali; Momeni, Farshad; Mirzaei, Hojjatollah. [2023]. *Studying Private Property Appearance and Constitutional Revolution in Iran Through the Social Orders Approach of Institutional Economics*. Quarterly Journal of History of Islam and Iran, Vol.32, No.56, 2023 Alzahra University, <http://hii.alzahra.ac.ir/Scientific-Research> pp.67-90. [In Persian]
- Kalāntarī Bāghmišeh’ī, Mīrzā Ebrāhīm Khān. [1998]. *Rūznāme-ye kāterāt-e Šaraf ul-Dawleh*. Edited by Yahyā Dhakā. Tehran: Fekr-e Ruz. [In Persian]
- Kasravi, Aḥmad. [1978]. *The History of the Iranian Constitutional Revolution*. 2 vols. Tehran: Amīrkabīr. [In Persian]
- Katouzian, Moḥammad-Ali. [2018]. *State and Society in Iran: The Fall of the Qajars and the Rise of the Pahlavis*. Translated by Hasan Afshar. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Kermanī, Aḥmad Majd al-Islām. [2021]. *The History of the Decline of the Majlis*. Tehran: Āshiyān. [In Persian]
- Kermanī, Mīrzā Āqā kān. [2000]. *Seh Maktūb*. Edited by Bahram Chobineh. Germany. [In Persian]

- Kermani, Nāzem al-Islām. [1978]. *The History of the Awakening of Iranians*. Edited by Saeidi Sirjani. Tehran: Farhang-e Iran Foundation. [In Persian]
- Khāvarī-Shīrāzī, Fażl al-Dīn ‘Abd al-Nabī. [2001]. *Tārīk-e Dhū’l-Qarnayn*. Vol. 2. Tehran: Ministry of Culture Press. [In Persian]
- Majles-e Šūrā-ye Mellī. [1939]. *Legislative Acts of the First and Second Terms of the National Consultative Assembly*. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Mašrūh-e Mozākerāt-e Majles-e Šūrā-ye Mellī, *First Term, Session 6, 14 Šawwāl 1324 AH*. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Mašrūh-e Mozākerāt-e Majles-e Šūrā-ye Mellī, *First Term, Session 56, 9 Šafar 1325 AH*. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Mašrūh-e Mozākerāt-e Majles-e Šūrā-ye Mellī, *First Term, Session 57, 11 Šafar 1325 AH*. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Mašrūh-e Mozākerāt-e Majles-e Šūrā-ye Mellī, *First Term, Session 92, 15 Rabī‘ al-Ṭānī 1325 AH*. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Mašrūh-e Mozākerāt-e Majles-e Šūrā-ye Mellī, *First Term, Session 99, 27 Rabī‘ al-Ṭānī 1325 AH*. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Mašrūh-e Mozākerāt-e Majles-e Šūrā-ye Mellī, *First Term, Session 189, 14 Šawwāl 1326 AH*. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Martin, Vanessa. [2015]. *The Qajar Period: Bargaining, Protest, and State in Nineteenth-century Iran*. Translated by Afsāneh Monfared. Tehran: Akhtarān. [In Persian]
- Mollaei Tavani, Alireza. [2002]. *Constitutionalism and Republicanism: The Roots of Democratic Disorder in Iran*. Tehran: Gostareš. [In Persian]
- Mollaei Tavani, Alireza. [2017]. *Critic and assessment of Dr Katozian’s viewpoint about constitutional revolution in Iran*. Biannual Journal of Historical Perspective & Historiography. Alzahra University Vol.27, No.20, 2017. [In Persian]
- Moaser, Hasan. [1974]. *The Establishment of Constitutionalism in Iran*. Vol. 1. Tehran: Ibn Sinā. [In Persian]
- Moradkhani, Fardin. [2017]. *A Legal Reading of the Iranian Constitutional Revolution: A History of Public Law Concepts and Institutions*. Tehran: Mīzān. [In Persian]
- Mostašār al-Dowleh, Mīrzā Yūsof k̄ān. [2018]. *Yek Kalemeh*. Edited by Baqer Momeni. London: Mehrī. [In Persian]
- Mostūfī, ‘Abdollāh. [2019]. *Šarḥ-e Zendegānī-ye Man*. 3vols. Tehran: Zavvār. [In Persian]
- Nazemi, Amir. [2022]. *The Hard Blow: A Narrative of Development and the Constitutional Revolution*. Tehran: Sharq. [In Persian]
- National Library and Archives of Iran. [2021]. *Document Series No. 10: The Supplement to the Iranian Constitution*. Tehran. [In Persian]
- North, Douglass C. [2000]. *Structure and Change in Economic History*. Translated by Gholāmrezā Azād Armakī. Tehran: Ney. [In Persian]
- North, Douglass. et al. [2017]. *In the Shadow of Violence*. Translated by Moḥsen Mīrdāmādī and Moḥammad-Ḥossein Na‘īmī-Pur. Tehran: Ruzaneh. [In Persian]
- North, Douglass. et al. [2018]. *Violence and Social Orders*. Translated by Behnām Zoqī. Tehran: Shirāzeh. [In Persian]
- North, Douglass. [2019]. *Understanding the Process of Economic Change*. Translated by Mīrsaeed Mahājarānī and Zahra Farzīzādeh. Tehran: Nehādgarā. [In Persian]
- North, Douglass. et al. [2007]. *Limited Access Orders in the Developing World: A New Approach to the Problems of Development*. Policy Research Working Paper

4359. World Bank.
- North, Douglass. [2009]. *Violence and Social Orders. The Annual Proceedings of the Wealth and Well-Being of Nations*, 19–28. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1873127>
- Pearson, Paul. [2000]. *Path Dependence and Institutional Dynamics*. New York: Routledge.
- Rodrik, Dani. [2014]. *Economics Rules: The Rights and Wrongs of the Dismal Science*. New York: W. W. Norton.
- Rajabi Davani, Mohammad-Hasan. [2011]. *Social and Political Writings of Qajar-era Shi'i 'Ulamā'*. Vols. 4–5. Tehran: Ney. [In Persian]
- Rezvani, Homa. [1983]. *The Treatises of Sheikh Fażl-Allāh Nūrī*. Tehran: Tāriḵh-e Iran. [In Persian]
- Safaei, Ebrahim. [1971]. *Selected Documents from Sepahsālār, Żell ul-Sultān, Dabīr al-Molk*. Tehran: Bābak. [In Persian]
- Safaei, Ebrahim. [1991]. *The Constitutional Movement of Iran Based on the Foreign Ministry Archives*. Tehran: Office for Political Studies. [In Persian]
- Sepehr (Lassān ul-Molk), Moḥammad-Taḡī. [1965]. *Nāseḵ al-Tawārīḵ*. Vol. 4. Tehran: Islamiyya. [In Persian]
- Šarīf Kašānī, Moḥammad-Mehdī. [1983]. *Vāqe'āte Etefāqīyyeh*. Edited by Mansoureh Etehadieh and Sirous Sadvandian. Tehran: Tāriḵ-e Iran. [In Persian]
- Šaybānī, Mirzā Ebrāhīm. [1987]. *Montakab ul-Tawārīḵ*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: 'Elmī. [In Persian]
- Shirmohammadi Babasheikh ali, Hossein; Pir Moradian, Mostafa; Azizi, Hossein. [2023] *Institutional reforms of the government from the perspective of Thaqa-ul-Islam Tabrizi (with reliance on institutionalism)*. Quarterly Journal of History of Islam and Iran, Vol.33, No.59, 2023 Alzahra University, <http://hii.alzahra.ac.ir/Scientific-Research> pp.57-85. [In Persian]
- Stebbins, H. Lyman. [2024]. *British Imperialism in Qajar Iran: Consuls, Agents and Influence in the Middle East*. Translated by Shahla Tahmasebi. Tehran: Charkh. [In Persian]
- Ṭālebov, 'Abd al-Raḡīm. [1968]. *Masālek ul-Moḥsenīn*. Tehran: Pocket Books. [In Persian]
- Tabatabaei, Seyyed Javad. [2016]. *Reflections on Iran: Vol. 2, The Theory of Rule of Law in Iran; Part II: Foundations of Constitutional Theory*. Tehran: Mīnūye kerad. [In Persian]
- Zargari-Nezhad, Gholamhossein. [2011]. *The Treatises of the Constitutional Movement, Vol. 1*. Tehran: Institute for Humanities Research and Development. [In Persian]
- Zarinkoob, Abdolhossein, and Rouzbeh Zarinkoob. [2001]. *Two Treatises on the Iranian Constitutional Revolution*. Tehran: Sāzmān-e Asnād-e Mellī. [In Persian]

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره 65، پیاپی 155، بهار 1404
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات 164-137

تجدید رانت؛ تکثیر خشونت: بازخوانی علل ناکامی جنبش مشروطه در چارچوب نظریه نظم دسترسی محدود¹

محسن نورمحمد

تاریخ دریافت: 1404/04/24
تاریخ پذیرش: 1404/08/29

چکیده

جنبش مشروطه مهم‌ترین تلاش ایرانیان برای گذار از نظم سیاسی سنتی به یک دولت مدرن و مبتنی بر قانون‌گذاری بود. با این حال، علی‌رغم تصویب قانون اساسی و تأسیس نهادهای قانونی، مشروطه‌خواهان نتوانستند به اهداف خود برسند و بروز خشونت در همه زمینه‌ها به وجه مشخصه جامعه ایران تبدیل شد. این امر از زوایای مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است، اما تحلیل‌های مبتنی بر نهادگرایی تاریخی کمتر مورد توجه بوده است. با توجه به چنین مقدمه‌ای، پرسش اصلی این مقاله آن است که پس از پیروزی جنبش مشروطه، چه عواملی موجب هژمونیک‌شدن خشونت در جامعه و فروپاشی نظم سیاسی شد. برای پاسخ به این پرسش، مقاله از چارچوب نظریه داگلاس نورث در زمینه «نظم‌های اجتماعی» و «دولت‌های دسترسی محدود» بهره می‌برد. فرضیه مقاله این است که عدم توزیع کارآمد رانت منجر به مخالفت ائتلاف سابق قدرت شد و از آنجایی که ائتلاف توانایی برهم‌زدن نظم نوین را در اختیار داشت، خشونت به وجه مشخصه جامعه تبدیل شد و بحران‌های داخلی و خارجی باعث فروپاشی نظم نوپا گردید. در نهایت، این مقاله نتیجه می‌گیرد که ناکامی مشروطه‌خواهان در رسیدن به اهداف خود، بیشتر ناشی از بی‌توجهی به

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.51735.3054

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران:
mohsen2005lfc@gmail.com

الزامات نهادی گذار از دولت دسترسی محدود به دولت دسترسی باز، به‌ویژه ناتوانی در سازماندهی کارآمد رانت و تثبیت ائتلاف نخبگان بود. **کلیدواژه‌ها:** مشروطه، دولت دسترسی محدود، رانت نامولد، خشونت، نورث.

مقدمه

بررسی شرایط ایران در آستانه جنبش مشروطه حاکی از ویرانی بسیاری از ساختارها در کشوری است که در چرخه‌ای بی‌انتهای بحران قرار داشت. در نتیجه افول تدریجی ساختارهای دیوانی و نظامی در اواخر صفویه، دولتی در دوره قاجار در ایران تشکیل شد که مشکلات فراوانی در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی داشت؛ این مشکلات اساسی بیش از هر چیز در عدم وجود ارتشی یکپارچه و قدرتمند، اقتصادی ضعیف و ناتوان، دیوان‌سالاری ناکارآمد و عدم توانایی دولت برای اعمال اقتدار بر سراسر کشور بروز و ظهور یافت. در چنین شرایطی، دولت قاجار بیش از آن که نماد اقتدار مرکزی باشد، به کارگزاری برای توزیع منافع میان گروه‌های ذی‌نفوذ، همچون روحانیان، ایلات، تجار و درباریان، شباهت داشت. چنین امری زمینه‌ساز ظهور اندیشه‌هایی شد که در جست‌وجوی نظامی نوین بودند و تداوم وضع موجود را برنمی‌تابیدند.

در چنین زمینه‌ای بود که جنبش مشروطه با آرمان بازسازی نظم سیاسی و تحدید قدرت مطلقه سر برآورد؛ بسیاری از مشروطه‌خواهان بر این باور بودند که با بنیان‌نهادن نهادهایی چون مجلس شورای ملی و تدوین قانون اساسی، می‌توان نظامی نوین مبتنی بر قانون، عدالت و مشارکت عمومی پدید آورد، اما تجربه سال‌های پس از تشکیل مجلس، تصویری متفاوت از واقعیت نمایان ساخت، چراکه نه تنها استقرار نهادهای مشروطه به برقراری ثبات سیاسی نینجامید، بلکه جامعه به صحنه تعمیق بحران‌ها، بروز خشونت‌های مسلحانه، کشاکش جناحی و گسترش ناامنی بدل شد. با استناد به اسناد و شواهد تاریخی به‌جای مانده از جنبش مشروطیت، می‌توان ادعا کرد که جامعه ایران در دوران پسامشروطه با پدیده‌ای چون «هژمونیک‌شدن خشونت» مواجه شده است.^۱

۱. هژمونیک‌شدن خشونت به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن، خشونت نه فقط به‌عنوان ابزار سرکوب یا مقاومت موقت، بلکه به‌مثابه شیوه‌ای پذیرفته‌شده، مشروع و حتی ضروری برای تنظیم روابط قدرت و پیشبرد اهداف سیاسی در میان بازیگران سیاسی نهادینه می‌شود. در چنین حالتی، خشونت نه استثنا، بلکه بخشی از قاعده بازی سیاسی تلقی می‌گردد؛ ابزاری که مشروعیت اجتماعی یا سیاسی آن از سوی کنشگران به رسمیت شناخته می‌شود و کارکردی مستمر و ساختاری می‌یابد (نورث و دیگران، ۱۳۹۷: ۵۴-۴۸).

اگرچه برخی پژوهشگران خشونت دوران مشروطه را به تنش‌های مجلس اول و تقابل دربار با مشروطه‌خواهان محدود می‌کنند، بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که بروز خشونت در آن دوره نه واکنشی گذرا، بلکه سازوکاری پذیرفته‌شده برای تنظیم مناسبات قدرت بوده است. این وضعیت ما را به بازنگری در مفاهیمی چون «نظم»، «ائتلاف قدرت» و «توزیع رانت» فرامی‌خواند، زیرا در بافتار شکننده‌ای چون ایران قاجاری، نهادهای قانونی به‌تنهایی تضمین‌کننده ثبات سیاسی نبودند. در نتیجه، تنها زمانی می‌توان به تحلیل صحیحی از رخدادهای پس از تشکیل مجلس رسید که «نظم» را نه صرفاً در نهادهای رسمی، بلکه در تعادل منافع گروه‌های قدرت جست‌وجو کنیم؛ زیرا هر نهادی که بیرون از این ائتلاف قدرت شکل بگیرد، امکان اثرگذاری را نداشته و خود به منبع بی‌ثباتی بدل می‌شود.

باتوجه به چنین مقدمه‌ای، پرسش اصلی این مقاله آن است که پس از پیروزی جنبش مشروطه، چه عواملی موجب هژمونیک‌شدن خشونت در جامعه و فروپاشی نظم سیاسی شد. فرض اصلی این پژوهش آن است که شرط اولیه هرگونه تغییر در ساختار سیاسی، توجه به کانون‌های حقیقی قدرت در آن جامعه است تا استفاده از خشونت به حداقل رسیده و فضا برای پیشبرد تغییرات فراهم شود. برای درک چنین امری، استفاده از رویکرد داگلاس نورث مبتنی بر چگونگی گذار از نظم دسترسی محدود به نظم دسترسی باز مورد توجه نویسنده بوده است. براین اساس این مقاله نتیجه می‌گیرد که هژمونیک‌شدن خشونت و فروپاشی نظم سیاسی موجود، ریشه در عدم توجه مشروطه‌خواهان به کانون‌های قدرت در ایران و وابستگی به مسیر قانون‌خواهی داشت که در نهایت خشونت را به‌عنوان وجه مشخصه جامعه ایران تثبیت و فضا را برای ایجاد ساختار سیاسی متناسب مسدود کرد.

پیشینه پژوهش

بررسی مکتوبات نظری درباره جنبش مشروطه ایران بیانگر آن است که پژوهش مستقلی درباره چرایی هژمونیک‌شدن خشونت در دوران پسامشروطه وجود ندارد و توجه به این امر بیش از هر چیز در روایت‌های قائل به شکست مشروطه مورد توجه بوده است.^۱ برای گروهی که رویکرد تاریخی فلسفی به مشروطیت ایران دارند، علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین، فقدان اندیشه سیاسی متناسب با شرایط تاریخی ایران، مهم‌ترین دلیل ناکامی مشروطه ایرانی بوده است. به‌طور مشخص، طباطبایی ناکامی مشروطه را مبتنی بر ناتوانی روشنفکران ایرانی از بسط مبانی

۱. برای شناخت رویکردهای نظری مختلف درباره شکست مشروطه و عوامل مؤثر بر آن بنگرید به (اکبری، ۱۳۹۲: ۱۶-۱).

نظری طرح شده توسط علمای دینی در مشروطه تحلیل می‌کند و معتقد است که آن‌ها نتوانستند فلسفه سیاسی و به‌ویژه فلسفه حقوقی مشروطیت را تدوین کنند (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۶۳۰-۶۱۰).

در نظر آدمیت نیز ناکامی مشروطیت ایران ریشه در سستی اندیشه‌ها و مبانی نظری جدید داشت. روشنفکران و رهبران فکری جنبش، بیش از آن که با روح فلسفی و سیاسی دنیای جدید آشنا باشند، از عبارات و مفاهیم غربی ترجمه‌ای سطحی فراهم آورده بودند؛ از این رو مشروطیت، هرچند در ظاهر برپا شد، در باطن هنوز در چهارچوب سنت فکری کهن عمل می‌کرد؛ در طرف دیگر علما نیز از آنجایی که قوانین شرع را جامع‌ترین راهنمای بشری می‌دانستند، بیرون از آن عمل نمی‌کردند و هر چیزی را مبتنی با آن تفسیر می‌کردند (آدمیت، ۲۵۳۵: ۲۲۸-۲۲۷).

در میان دیگر اندیشمندان این حوزه، آجودانی با تمرکز بر ماهیت و ذات لایتغیر مشروطیت، بیان می‌کند که ناکامی مشروطه ایرانی، بیش از هر چیز ناشی از تلاش مشروطه‌خواهان برای شرعی کردن قوانین وضعی و قراردادی و اصول آیین تمدنی غرب بود که بحران مفاهیم، مهم‌ترین نمود آن است (آجودانی، ۱۳۸۵: ۲۰۹-۲۰۴). همچنین ملایی توانی نیز علی‌رغم این که در آثار خود تلاش کرده است هم‌زمان بر عوامل ساختاری، ضعف نهادسازی، تضادهای نخبگانی و مداخلات خارجی تأکید کند (۱۳۸۱: ۴۴-۱۹)، اما علت اصلی و اساس تزلزل جنبش مشروطه را ضعف مبانی فکری و فقدان مفاهیم اساسی در اندیشه سیاسی مشروطه‌خواهان می‌داند (همان: ۳۳). آبادیان نیز بحران اساسی مشروطیت ایران را عدم وجود دستگاه منسجم و واحد فکری و وجود تناقضات عمیق در نظر و عمل ذکر می‌کند؛ تناقضاتی که بیش از هر چیز درک مفاهیم اساسی چون مشروطه را دشوار کرد (آبادیان، ۱۳۸۸: ۷۷-۷۶). دسته دیگر پژوهشگرانی هستند که با رویکردی ساختارگرا و تأکید بر ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی به بررسی جنبش مشروطه ایران پرداخته‌اند. در نظر برخی از نمایندگان این تفکر، تسلط دولت بر جامعه و فقدان نهادهای قاعده‌مند برای مقابله با تسلط فردی و گروهی بر قدرت مهم‌ترین دلیل ناکامی مشروطه بوده است^۱ (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ۵-۲۲)، درحالی که برخی دیگر از این پژوهشگران، فقدان طبقات حامی نظم جدید و سلطه ساختار سنتی در جامعه مهم‌ترین عامل شکست مشروطه دانسته‌اند (اشرف و بنوعزیزی، ۱۳۸۶: ۷۳-۶۳). بشیریه نیز از جمله افرادی است که با رویکردی ساختارگرا به بررسی این موضوع پرداخته و ساختار سیاسی و فرهنگی ایران را به یک اندازه در ناکامی مشروطه‌خواهان مؤثر می‌داند

۱. درباره نقد رویکرد کاتوزیان به جنبش مشروطه ایران، بنگرید به (ملایی توانی، ۱۳۹۶: ۱۷۷-۱۵۷).

(بشیریه، ۱۳۸۷: ۲۰-۱۲)؛ دسته سوم از پژوهش‌ها که با دیدگاه‌های وابستگی و نظام جهانی شناخته می‌شوند، ناکامی مشروطه را در پیوند با جایگاه ایران در ساخت اقتصاد جهانی تحلیل کرده و نشان می‌دهند که ناتوانی در ایجاد دولت کارآمد و تداوم خشونت، نه صرفاً حاصل تضادهای درونی، بلکه نتیجه موقعیت نیمه‌پیرامونی ایران و وابستگی اقتصادی به قدرت‌های خارجی بود (فوران، ۱۳۹۲: ۲۹۵-۲۹۲).

در سال‌های اخیر نیز پژوهش‌هایی با رویکرد نهادگرایی به بررسی جنبش مشروطه پرداخته‌اند که تحلیل امیر ناظمی را می‌توان مهم‌ترین آن‌ها دانست.^۱ او با وام‌گیری از نظریه عجم‌اوغلو و رابینسون، بر این نکته تأکید می‌کند که موفقیت در گذار به نظم دموکراتیک نیازمند توازن نهادی میان دولت و جامعه مدنی است و توسعه راه باریکی است که در میانه دولت و جامعه قرار دارد. در نظر او مشروطه فرصتی تاریخی بود که به دلیل نبود ائتلاف پایدار میان نیروهای سنتی (ایلات، سلطنت، روحانیون سنت‌گرا) و مدرن (روشنفکران، تجار، بخشی از روحانیت) و همچنین فقدان نهادهای حافظ توسعه (همچون دادگستری مستقل، ارتش ملی، نهادهای حزبی واقعی و...) به سرعت به ناکامی انجامید (ناظمی، ۱۴۰۱: ۹۰-۹۱).

پژوهش حاضر با تمرکز بر خشونت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین پیامدهای اجتماعی جنبش مشروطه و معیاری از ناکامی مشروطه در رسیدن به اهداف خود، آن را در چارچوب توسعه سیاسی و از منظر نظریه نظم‌های اجتماعی نورث تحلیل می‌کند؛ نظریه‌ای که برخلاف رویکردهای فلسفی، ساختاری و اقتصادی، بافت اجتماعی و سیاسی ایران را به‌خوبی درک‌پذیر می‌سازد. اگرچه نتایج این پژوهش در بسیاری از موارد با یافته‌های کتاب ضربه سخت هم‌خوانی دارد، اما وجه تمایز آن، تأکید بر نقش حیاتی نحوه توزیع رانت در شکل‌گیری یا فروپاشی ائتلاف قدرت است که در تحلیل ناظمی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این منظر، مسیر توسعه در جوامع دسترسی محدود همچون ایران، همواره میان فروپاشی نظم موجود و حرکت به سوی ثبات جدید در نوسان بوده و چگونگی سازماندهی رانت، نقشی تعیین‌کننده در این روند ایفا می‌کند.

---

۱. علاوه بر ناظمی، شهرستانی و دیگران (۱۴۰۱، ۹۰-۶۷). در مقاله‌ای با استفاده از رویکرد نهادگرایی به بررسی وجوه اقتصادی اندیشه نورث و نسبت آن به پیدایش مالکیت خصوصی و نقش آن در جنبش مشروطه تأکید کرده‌اند. شیرمحمدی و دیگران (۱۴۰۲: ۸۵-۵۷). نیز با استفاده از رویکرد نهادگرایی، اصلاحات نهادی دولت در اندیشه صقه‌الاسلام تبریزی را بررسی کرده و بر هماهنگی ایده‌های او با رویکرد نورث اشاره داشته‌اند.

نورث و دولت دسترسی محدود

داگلاس سیسیل نورث^۱، یکی از اثرگذارترین متفکران علوم اجتماعی در نیمه دوم قرن بیستم است که با ترکیب اقتصاد، تاریخ و نظریه نهادها، الگوی تازه‌ای برای تبیین توسعه و تحول سیاسی ارائه کرده است. پرسش اصلی او این است که چرا بیشتر جوامع انسانی در طول تاریخ نتوانسته‌اند به توسعه پایدار، حاکمیت قانون و نهادهای فراگیر دست یابند و چگونه کنترل خشونت، به‌عنوان مسئله‌ای دائمی، اساس شکل‌گیری دولت و ساختارهای نهادی را تعیین کرده است. پاسخ او به این پرسش، ارائه نظریه‌ای بود که تاریخ سیاسی بشر را نه براساس مراحل اقتصادی بلکه بر مبنای شیوه کنترل خشونت و سازمان‌دهی قدرت بازسازی می‌کند. این نظریه توضیح می‌دهد که ریشه تفاوت میان جوامع توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته، نه در منابع طبیعی یا سطح فناوری، بلکه در منطق سازمان‌دهی قدرت و نحوه دسترسی به فرصت‌های سیاسی و اقتصادی نهفته است (نورث و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۲). در این چارچوب، دو نوع نظم اجتماعی متمایز معرفی می‌شود: «نظم دسترسی محدود»^۲ یا «دولت طبیعی»^۳ که شکل غالب تاریخ بشر است و «نظم دسترسی باز»^۴ که دستاوردی جدید در مسیر تکامل نهادی است و توسعه را گذار از دولت طبیعی به دولت دسترسی باز می‌داند (همو، ۱۳۹۶: ۲۷-۳۷).

بررسی اندیشه داگلاس نورث نشان می‌دهد که خشونت، به‌عنوان مبنای نظریه او، جایگاهی محوری در تحلیل‌های سیاسی دارد؛ در منطق نورث، کنترل خشونت نقطه آغاز شکل‌گیری هر نظم اجتماعی است و خشونت در اینجا نه صرفاً به معنای جنگ یا درگیری فیزیکی، بلکه به‌منزله ظرفیت بالقوه گروه‌ها و بازیگران برای توسل به زور در جهت منافع خویش تلقی می‌شود. در جوامع دسترسی محدود که ابزارهای قهری در دست گروه‌های متعدد است و هرکدام می‌توانند با استفاده از زور، نظم موجود را به چالش بکشند، هیچ نیرویی قادر نیست این ظرفیت خشونت را به‌طور پایدار مهار کند؛ از این رو، نخستین گام در مسیر ایجاد ثبات، جلوگیری از بازتولید خشونت است. (North and others, 2007:3)

بدین منظور و برای کاهش خشونت، باید انگیزه استفاده از آن کاهش یابد و نظم دسترسی محدود با محدودیت در دسترسی به فرصت‌ها و سازمان‌ها و ایجاد ائتلافی از نخبگان و توزیع انحصاری رانت میان آن‌ها این کار را انجام می‌دهد تا همه در تداوم نظم موجود ذی‌نفع شوند (نورث و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۲). توزیع رانت یکی از مهم‌ترین مباحثی است که مورد توجه

-
1. Douglass C. North
  2. Limited Access Orders
  3. Natural State
  4. Open Access Orders

نورث بوده است و جایگاه ویژه‌ای در تحلیل او دارد؛ رویکرد او بر این آموزه استوار است که هدف از توزیع رانت در دولت‌های دسترسی محدود، نه افزایش بازدهی اقتصادی، بلکه کنترل خشونت است^۱ (همان: ۵۰۴)؛ از این رو برای ساخت هر نهاد جدید یا در چهارچوبی بزرگ‌تر برای نگارش هر قانونی باید منافع ائتلاف مسلط را در نظر گرفت تا از حمایت آن‌ها برخوردار شده و استفاده آن‌ها از خشونت را کاهش داد. نکته مهم در نظریه نورث این است که نظم دسترسی محدود الزاماً بد نیست، بلکه مرحله‌ای ضروری در مسیر توسعه تاریخی جوامع است و بدون آن، هیچ ساختار سیاسی پایداری نمی‌تواند شکل گیرد (North, 2011:20)

نورث تأکید می‌کند که بقای این نظم وابسته به پایداری ائتلاف نخبگان، یعنی ترکیبی از نیروهای نظامی، اقتصادی، مذهبی یا محلی است که توان اعمال خشونت، سهمی انحصاری از قدرت برای آن‌ها ایجاد می‌کند. از آنجایی که هرگاه یکی از نخبگان احساس کند سهمش از رانت کافی نیست، احتمال بروز خشونت دوباره بالا می‌رود، برای حفظ این تعادل، دسترسی به سازمان‌ها و منابع باید محدود بماند، زیرا اگر ورود به عرصه اقتصاد، سیاست یا اجتماع برای همگان ممکن شود، تعادل رانتی میان نخبگان از هم می‌پاشد؛ بنابراین در چنین نظامی، انحصار نه نشانه فساد بلکه سازوکار بقاست و به نخبگان اطمینان می‌دهد که جایگاهشان محفوظ است و بنابراین نیازی به توسل به خشونت ندارند (همان: ۵۰). از آنجایی که سیاست در این چارچوب نه رقابت بر سر برنامه‌ها یا منافع عمومی، بلکه مذاکره بر سر میزان دسترسی به امتیازات است، هر اصلاح نهادی که بخواهد این منطق را تغییر دهد، بلافاصله با مقاومت مواجه می‌شود (north and others, 2007:6). همچنین در این نظم، سیاست، اقتصاد و خشونت به صورت نهادی به هم گره خورده‌اند و این درهم‌تنیدگی موجب می‌شود که نخبگان اقتصادی و سیاسی در عمل یکی شوند و شبکه‌ای از منافع متقابل شکل گیرد که تغییر آن بسیار دشوار است (نورث، ۱۳۹۸: ۴۵-۴۳).

او نظام‌های دسترسی محدود را به سه دسته شکنده، پایه و بالغ تقسیم می‌کند که تفاوت اساسی میان این سه نوع دولت طبیعی را باید در شیوه مهار خشونت و سطح نهادی شدن روابط قدرت جست‌وجو کرد. در دولت شکنده، خشونت از طریق ائتلاف بخشی از صاحبان قدرت مهار می‌شود، ولی هر لحظه می‌تواند شعله‌ور شود؛ در دولت پایه، خشونت از طریق توافق جمعی همه نخبگان و سازمان‌های موجود محدود می‌شود و ثبات بیشتری دارد؛ در دولت بالغ،

---

۱. بیشتر نهادگرایان تاریخی معتقدند که نهادها توسط ائتلاف اجتماعی، متشکل از بازیگران قدرتمند در عرصه مربوطه ایجاد می‌شوند و تنها زمانی ادامه می‌یابند که ائتلاف، حمایت کافی را حفظ کند. حتی اگر ترکیب آن ائتلاف در طول زمان دچار تغییر شود (DiMaggio, 1988:13 / Hall, 2016:41).

خشونت از طریق نهادهای رسمی و قانونی کنترل می‌شود (North, 2011:21-22). به بیان دیگر، مسیر تکاملی دولت طبیعی از شخصی‌سازی کامل به سمت نهادینه‌سازی نسبی حرکت می‌کند، اما هرگز از منطق محدودیت دسترسی فراتر نمی‌رود. باتوجه به مطالب بالا می‌توان گفت که شناخت کانون‌های قدرت در هر جامعه و ارائه رانت به آن‌ها، برای جلوگیری از گسترش خشونت، مهم‌ترین پیش‌زمینه توسعه جوامع دسترسی محدود است.^۱

ایران پیشامشروطه و دولت دسترسی محدود شکننده

تحلیل رایج از ساختار سیاسی ایران در دوره قاجار، مبتنی بر وجود دولتی استبدادی با سلطنتی خودکامه است که می‌توانست اقتدار کامل خود را بر دیگر نیروهای سیاسی اعمال کند.^۲ اگرچه این برداشت با ظاهر سلسله‌مراتبی قدرت (حضور پادشاه در رأس هرم قدرت) سازگار است، اما در تحلیل نهادی، فاقد دقت کافی برای بررسی ساختار واقعی قدرت است. به‌طور کلی می‌توان گفت که علی‌رغم اقتدار شاه در دوره قاجار، دولت نه قدرت اجباری دارد و نه قدرت زیرساختی و هم‌زمان، نه نمی‌تواند کالای عمومی را به‌خوبی تأمین کند و نه می‌تواند دیگر کانون‌های قدرت را مجبور به تبعیت از خود کند.^۳

بر این اساس آنچه به‌عنوان استبداد شناخته می‌شود، در واقع شکلی از توازن ناپایدار و چانه‌زنی دائمی با کانون‌های قدرت و پنهان‌شده در پوشش سلطنتی اقتدارگرا بود. این توازن تنها از طریق توزیع امتیازات و رانت‌ها حفظ می‌شد و به‌محض به‌هم‌خوردن آن، نظم سست

۱. هرچند نظریه «نظم‌های دسترسی محدود» داگلاس نورث، والیس و وینگاست یکی از منسجم‌ترین چارچوب‌ها برای توضیح رابطه میان قدرت، رانت و خشونت در جوامع پیشامدرن است، اما این الگو خالی از نقد نبوده است. به تعبیر دنی رودریک، (نظریه نورث درگیر نوعی «داخلی‌گرایی نهادی» (institutional internalism) است؛ زیرا فرض می‌کند مسیر تحول نهادها درون مرزهای ملی رقم می‌خورد، درحالی‌که ساختار تجارت جهانی، استعمار و رقابت ژئوپلیتیک به‌صورت نظام‌مند بر مسیر این تحولات تأثیر داشته است (Rodrik, 2014, 103-104). نقدهای جدی‌تری متوجه غفلت نورث از ایدئولوژی، فرهنگ سیاسی و ارزش‌های هنجاری است. شری برمن تأکید می‌کند که نورث نهادها را عمدتاً به‌مثابه «قواعد بازی» صوری می‌فهمد و در نتیجه از درک نقش مشروعیت اخلاقی، تعهدات ارزشی و انگیزه‌های ایدئولوژیک در تداوم یا فروپاشی نظم سیاسی بازمی‌ماند (Berman, 2015: 31-32). ما در این مقاله تلاش می‌کنیم کاستی‌های نظریه نورث را پوشش دهیم و بر عوامل ژئوپلیتیک و ایدئولوژیک توجه کنیم.

۲. در این مورد نگاه کنید به (اکبری، ۱۳۸۷: ۱-۱۲۵).

۳. فوکویاما به تبعیت از مایکل مان، در توصیفی از قدرت دولت، میان قدرت استبدادی و زیرساختی تفاوت قائل می‌شود؛ براساس تعریف او قدرت استبدادی مربوط به اجبار و قدرت زیرساختی مربوط به تأمین کالای عمومی و مراقبت از منافع عمومی است (Fukuyama, 2015:13).

جامعه در معرض فروپاشی و خشونت قرار می‌گرفت.^۱

بررسی تاریخ قاجاریه بر مبنای شاخص‌های نورث نشان می‌دهد که ایران پیشامشروطه، نمونه‌ای از دولت دسترسی محدود شکننده بود. ائتلافی مسلط در این ساختار، تمامی عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را در کنترل داشت و در نتیجه نبود اقتدار مرکزی و پراکندگی قدرت، دولت را ناگزیر می‌کرد تا برای مهار خشونت، انواع رانت‌ها را به آن‌ها واگذار کند.^۲

در عرصه نظامی، دولت قاجار فاقد ارتشی منظم، دائمی و آموزش دیده بود که بتواند در سطح ملی اعمال قدرت کند؛ نیروهای نظامی، پراکنده و وابسته به فرماندهان ایلی بودند و همین ساختار، دولت را برای حفظ نظم وابسته به چانه‌زنی با ایلات می‌کرد (خورموجی، ۱۳۴۵: ۸۱-۸۰). در نتیجه این شرایط، ایلات امتیازات سیاسی ویژه‌ای چون خودمختاری داخلی بهره می‌بردند و نشانه اصلی این امر ایجاد نوعی وکالت بود که در مناصب موروثی ایلخانی و ایل‌بیگی که در رأس ایلات قرار گرفتند، ظهور یافت (گارثویت، ۱۳۷۵: ۹۶؛ کرزن، ۱۳۸۰: ۷۷۳-۷۷۰/۲). در عرصه سیاسی، بحران جانشینی و مشروعیت پادشاهان قاجار، آن‌ها را به حمایت علما وابسته می‌کرد؛ قاجارها برای کسب مشروعیت دینی که از طریق تلقی شاه به عنوان «ظل الله» به دست می‌آمد، نیازمند تأیید علما بودند و همین شرایط، اهمیت علما به عنوان سرچشمه مشروعیت را دوچندان می‌کرد (نراقی، ۱۳۷۴: ۵۰۲-۴۸۵؛ الگار، ۱۳۹۶: ۵۲). مشروعیت سیاسی نیز از رهگذر میانجی‌گری میان دولت و مردم به دست آمده بود، عامل مهم دیگری در تبدیل آن‌ها به یک کانون قدرت اثرگذار در ایران بود (کسروی، ۲۵۳۷: ۲/۴۰۳). در ازای این وابستگی، دولت رانت‌هایی به علما واگذار می‌کرد که حوزه آموزش و قضاوت از مهم‌ترین آن‌ها بود (مستوفی، ۱۳۹۸: ۱۰۰/۱-۹۹).
تجار نیز به عنوان یکی دیگر از ارکان اصلی ائتلاف قدرت و از عناصر محوری نظم

۱. ونسا مارتین در کتاب *چانه‌زنی، قدرت و اعتراض در ایران قرن نوزدهم* به خوبی نشان می‌دهد که چگونه نظامی مبتنی بر حفظ موازنه میان نیروهای جامعه که مبتنی بر چانه‌زنی برای کسب امتیازات شکل گرفته بود، بقای دولت قاجاری را تضمین کرده بود (مارتین، ۱۳۹۴: ۵۳-۲۱).

۲. موارد بسیاری از تلاش ناتمام دولت برای تغییر تعادل ساختار قدرت در ایران وجود دارد؛ در آن دوره تلاش برای انجام اصلاحات به سبک اروپایی با مخالفت روحانیت به نتیجه نرسید (مستوفی، ۱۳۹۸: ۱/۱۲۸). در مقابله با تجار شکست قرارداد رژی و حکم شاه بر ابطال آن نمونه بسیار خوبی از قدرت‌نمایی دیگر کانون‌های قدرت در برابر شاه است (اصفهانی، ۱۳۸۲: ۱۳۷). تلاش برای کاهش قدرت ایلات نیز در اکثر موارد ناتمام می‌ماند؛ برای نمونه ظل السلطان به عنوان مقتدرترین حاکم آن دوره در نامه‌ای به شاه عنوان می‌کند او که میرقلیچ دولت ایران است، می‌خواهد دو نفر بختیاری را زیر اطاعت بیاورد، نمی‌شود (صفایی، ۱۳۵۰: ۵۸).

دسترسی محدود به شمار می‌آمدند که از طریق کنترل شبکه‌های بازرگانی، بازار و ارتباط با مراکز مذهبی و مالی، نقشی تعیین‌کننده‌ای در حفظ توازن میان دولت، روحانیت و مردم ایفا می‌کردند. به‌طور مشخص، شاه و درباریان از طریق اعطای امتیاز انحصار واردات یا صادرات برخی کالاها، نوعی رانت تجاری را میان بازرگانان مورد اعتماد خود توزیع می‌کردند و در مقابل، تجار نیز از طریق تأمین مالی دستگاه اداری و قرض دادن به دولت در مواقع بحران مالی، جایگاه خود را در ائتلاف قدرت تثبیت می‌کردند (سپهر، ۱۳۴: ۱۸/۴-۱۶). با این حال، نفوذ تجار تنها اقتصادی نبود؛ بازار به‌عنوان نهاد اجتماعی، در پیوندی تنگاتنگ با روحانیت شیعه عمل می‌کرد و این پیوند، نوعی قدرت مشروعیت‌بخش در برابر سلطنت پدید آورده بود که خودمختاری آن‌ها در مسائل درونی را به دنبال داشت (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۴۵-۴۴۱)

در ساخت قدرت دوره قاجار، ائتلاف نخبگان که اساس نظم دسترسی محدود را تشکیل می‌داد، تنها متشکل از نیروهای داخلی نبود؛ بلکه نیروهای خارجی نیز به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در این ائتلاف حضور داشتند و در تعیین توازن رانت و کنترل خشونت نقشی تعیین‌کننده ایفا می‌کردند. روسیه و بریتانیا به‌عنوان دو قدرت مسلط منطقه‌ای، از رهگذر اعطای وام، امتیازات اقتصادی و حمایت‌های نظامی، به بخشی از سازوکار درونی نظم سیاسی ایران بدل شدند. روسیه با اتکای نظامی به نیروی قزاق و نفوذ در دربار، ثبات سلطنت را تضمین می‌کرد و از طریق نفوذ در گمرکات و نظام مالی، بخش عمده‌ای از رانت اقتصادی را در اختیار داشت.^۱ در مقابل، بریتانیا با نفوذ در جنوب کشور و افزایش قدرت سیاسی-نظامی و همچنین ایجاد منافع تجاری در جهت حفظ تعادل با روسیه عمل می‌کرد.^۲ بدین ترتیب، دولت قاجار در واقع بر پایه ائتلافی مرکب از نخبگان داخلی و بازیگران خارجی استوار بود، و همین امر باعث

۱. طبق مفاد فصل هفتم قرارداد ترکمانچای، روسیه متعهد شد که از تداوم سلطنت خاندان قاجار در اولاد عباس میرزا حمایت کند و مانع از هرگونه تغییر ناخواسته در حکومت مرکزی شود (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۶۷۳/۲). این تعهد حقوقی، روسیه را از یک قدرت بیرونی به «ضامن بقا»ی نظم سیاسی داخلی تبدیل کرد و موجب شد تا بخش مهمی از سازوکار کنترل خشونت از سطح درونی به سطح وابستگی ژئوپلیتیک منتقل شود. در سال ۱۳۱۹ق و در دوران صدارت امین‌السلطان، قرارداد بازرگانی جدیدی با روس‌ها امضا شد که بر طبق آن تقریباً نیمی از تجارت خارجی ایران به روس‌ها اختصاص یافت؛ همچنین تسهیلاتی که برای کالاهای روسی در نظر گرفته شد موجب رونق کالاهای این کشور در ایران شد (شیبانی، ۱۳۶۶: ۴۰۰-۳۹۵).

۲. به‌سبب ناتوانی دولت قاجار از اعمال حاکمیت سراسری، از اوایل قرن چهاردهم قمری، انگلستان به‌شدت بر دامنه نفوذ خود در جنوب کشور افزود و شبکه کنسولی گسترده‌ای در جنوب ایران برپا کرد که حامی منافع بریتانیا بودند (استیبنز، ۱۴۰۳: ۶۵-۵۵) یک سال پس از انعقاد قرارداد تجاری ایران با روسیه، بریتانیا نیز حکومت ایران را تحت فشار قرار داد و نهایتاً موفق شد قرارداد تجاری جدیدی، شبیه به مفاد قرارداد ایران و روسیه، با ایران منعقد کند (جمالزاده، ۱۳۳۵: ۳۸).

شد توازن قدرت و سازوکار کنترل خشونت علاوه بر منطق درونی، به رقابت‌های ژئوپلیتیک نیز وابسته شود.

در نهایت بررسی شرایط دولت در دوران پیشامشروطه حاکی از آن است که نظم سیاسی ایران در دوره قاجار را باید در چارچوب نظم دسترسی محدود فهم کرد؛ نظمی که نه حاصل فقدان عقلانیت سیاسی، بلکه بازتاب یک مسیر نهادی تثبیت‌شده در منطق بقای حکومت بود. این نظم، متکی بر ائتلافی از نیروهای سنتی داخلی و خارجی عمل می‌کرد که از طریق توزیع امتیازات، معافیت‌ها، انحصارات و مناصب، در قدرت سهیم بودند. در چنین ساختاری، نه حکومت قادر به انحصار خشونت بود و نه امکان ایجاد نهادهایی فراتر از منافع گروه‌های ذی‌نفوذ وجود داشت. در واقع، ساختار رانت‌محور قاجاری، خود یک مسیر سیاسی تثبیت‌شده بود که هر تلاشی برای اصلاح یا خروج از این نظم، از آنجایی که تهدیدی مستقیم برای سازوکار توزیع رانت و بقای سیاسی آنان بود، با مقاومت شدید ائتلاف قدرت مواجه می‌شد.

وابستگی به مسیر قانون‌خواهی و توزیع رانت

در تحلیل بروز خشونت و شکست در نهادسازی دموکراتیک پس از انقلاب مشروطه، بهره‌گیری از مفهوم «وابستگی به مسیر» امکان شناخت ریشه‌دارتر مشکلات ساختاری این دوره را فراهم می‌کند. با شکست ایرانیان از نیروهای روسی در دو جنگ ابتدای سده دوازدهم، ضربه‌ای جدی به تصور سنتی ایرانیان از اقتدار دولت و کارآمدی نهادهای حکومتی وارد آمد و این رخداد زمینه‌ساز برساخت مفاهیمی چون انحطاط و شکل‌گیری اندیشه تحول‌خواهی شد. در پاسخ به علل انحطاط کشور، منورالفکران ابتدا دیدگاه‌های متنوعی داشتند، اما با گسترش ارتباط با غرب، برخی از آن‌ها دریافتند که ریشه بحران، در استبداد، تمرکز بی‌قاعده قدرت، نبود قانون، ضعف پاسخ‌گویی و حذف نهادهای مستقل نهفته است (آخوندزاده، ۲۰۲۱: ۷۳؛ ملکم، ۱۳۲۷: ۱۷۹-۱۸۱؛ کرمانی، ۲۰۰۰: ۱۲۸-۱۲۴). در این تحلیل جدید، استبداد و بی‌قانونی، نه فقط معضل سیاسی، بلکه علت اصلی فقر، فساد، عقب‌ماندگی علمی، ضعف نظامی، ناتوانی اقتصادی، و حتی انحطاط اخلاقی معرفی می‌شد (ملکم، ۱۳۲۷: ۶۷-۶۶؛ طالبوف، ۱۳۴۷: ۲۶۸-۲۶۷؛ مستشارالدوله، ۱۳۹۷: ۱۵). این فهم مشترک، گفتمانی قدرتمند را پایه‌گذاری کرد که در آن «دولت قانونی» به‌مثابه یک جایگزین مشروع در برابر «دولت استبدادی» مطرح شد.

اگرچه در نخستین مراحل نهضت مشروطه، ائتلاف اصلی نیروهای سیاسی، یعنی تجار، علما و اصناف شهری، بیشتر به انگیزه‌های معیشتی، مذهبی و ضد استبدادی متکی بودند،^۱ اما

۱. درخواست‌های هشتگانه مشروطه‌خواهان در مهاجرت به حضرت عبدالعظیم و درخواست متحصنین سفارت

با پیروزی جنبش و تأسیس مجلس شورای ملی، فضای سیاسی برای بروز و گسترش اندیشه‌های قانون‌گرایانه پیشین فراهم شد. در این مقطع، برخی از منورالفکران نوظهور و سیاست‌مداران متأثر از اندیشه‌های منورالفکران پیشین، تلاش کردند مسیر جدیدی را در برابر نظم کهن مبتنی بر توزیع رانت و امتیاز باز کنند.

این مسیر که تا پیش از آن بیشتر در سطح گفت‌وگوهای روشن‌فکری باقی مانده بود، اکنون با ابزارهای نهادی تازه، همچون مجلس، قانون اساسی، و مطبوعات آزاد، مجال‌کنش عملی یافت. در نتیجه، قانون‌خواهی به‌مثابه مسیر بدیل نظم سیاسی، در برابر سنت دیرپای رانت‌محور دربار و گروهی از روحانیان سنتی قد علم کرد و کم‌کم در اولویت‌بخشی از نخبگان سیاسی قرار گرفت و با پیروزی مشروطه‌خواهان به عرصه عمل آمد. این نقطه، لحظه آغاز تضاد فعال میان دو مسیر مشخص در تاریخ ایران بود. نخست، مسیر تاریخی دولت دسترسی محدود که بر پایه توزیع امتیاز میان ائتلافی از نیروهای سنتی مانند دربار، روحانیان، ایلات و تجار استوار بود و دوم، مسیر قانون‌گرایی که بیش از هر چیز بر محور تمامی امتیازات و انحصارات و برابر در مقابل قانون تأکید می‌کرد و در مشروطه تجلی یافت.

با پیروزی مشروطه‌خواهان و تشکیل مجلس، آن‌ها کوشیدند نهاد قانون‌گذاری را به ابزار مهار سلطنت و تحدید امتیازات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... بدل کنند؛ در ابتدا و در بعد حقوقی و بر طبق قانون اساسی، مجلس عهده‌دار بسیاری از اختیارات دولت چون بستن عهدنامه‌ها، اصلاحات پولی و مالی، استقراض خارجی و بستن عهدنامه‌ها شد (کرمانی، ۱۳۵۷: ۴۲/۲-۴۰). سپس در متمم قانون اساسی نیز به صراحت اعلام شد که «قوای مملکت ناشی از ملت و سلطنت ودیعه‌ای است که به موهبت الهی از طرف ملت به پادشاه تفویض شده است» (سازمان اسناد ملی، ۱۴۰۰: ۲۸-۲۹).

این جابه‌جایی بنیادین در منبع مشروعیت قدرت، سلطنت را که پیش‌تر ودیعه‌ای بی‌واسطه از طرف خداوند تلقی می‌شد، در جایگاه نهادی ثانوی و وابسته به ملت قرار داد و از لحاظ نظری، گونه‌ای از حاکمیت ملی را جایگزین اراده مطلقه شاه کرد. همین اصول، به‌ویژه در پیوست با اصول ۴۴ و ۴۵ که مسئولیت سیاسی شاه را حذف، اما تصمیمات او را منوط به امضای وزیر مسئول کردند، در عمل اختیارات سلطنت را به‌شدت کاهش دادند. همچنین با تثبیت اصل تعطیل‌ناپذیری حاکمیت ملی (همان: ۲۶)، هرگونه بازگشت به الگوهای پیشین

انگلیس بیش از هر چیز ناظر بر بازگشت علما و افتتاح دارالشورا و ایجاد امنیت و... بود (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۷۷-۸۱/۱). همچنین عریضه صراف‌های مقیم سفارت به شاه نیز مؤید این نکته است که وصول طلب آن‌ها از خزانه برای تسویه با بانک‌های خارجی، بیشترین دغدغه آن‌ها بوده است (صفایی، ۱۳۷۰: ۱۵۰).

اعمال قدرت در چارچوب حقوقی نظم جدید ناممکن شد^۱ (همان: ۳۰).

پس از تحدید قانونی قدرت پادشاه، نوبت به دربار، شاهزادگان، وزراء، حکام ایالات و دیگر نمایندگان پادشاه رسید. این گروه‌ها عملاً بخش مهمی از ائتلاف قدرت بودند که علاوه بر تأمین امنیت در مناطق خود، نقش میانجی میان دولت مرکزی و نیروهای محلی را ایفا می‌کردند و همچنین ارتباط برخی از این افراد با دولت‌های خارجی (به‌ویژه روس و بریتانیا) نیز منافع آنان را به سطحی فراملی گره زده بود. (نوری، ۱۳۸۶: ۷۶). در ابتدای امر قانون اساسی یکی از مهم‌ترین امتیازات اساسی شاهزادگان طبقه اول را از بین برد، به‌طوری‌که بر طبق اصل ۵۹، آن‌ها دیگر نمی‌توانستند به مقام وزارت برسند (همان: ۳۱).

در باب وزراء نیز اگرچه قانون اساسی نخست آنان را در برابر شاه مسئول دانسته بود، اما متمم قانون اساسی صراحتاً عنوان می‌کرد که وزراء در برابر مجلس مسئول‌اند و مجلسین می‌توانند آنان را در صورت لزوم، عزل نمایند (همان: ۳۲). همچنین، با تصویب قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی، جایگاه حکام محلی که پیش‌تر نمایندگان بلامنازع دولت مرکزی در ایالات بودند و تمامی امور ایالات را در اختیار داشتند، به‌شدت تضعیف شد (مجلس شورای ملی، ۱۳۱۸: ۸۱).

در امتداد مسیر نهادی‌ای که با تدوین قانون اساسی و متمم آن آغاز شده بود، به‌دلیل نیاز اساسی مشروطه‌خواهان به منابع مالی، اقدامات عملی آن‌ها در بعد اقتصادی نیز معطوف به تضعیف ساختارهای رانت‌زا و محروم‌سازی ائتلاف قدرت از امتیازات دیرینه‌شان بود.^۲ در گام نخست، مجلس به لغو سیستم تیول‌داری به‌عنوان مهم‌ترین بستر استمرار امتیازات اقتصادی پادشاه اقدام کرد که در نتیجه آن سلطنت از مالکیت انحصاری بر منابع مالی محروم شد و شاه نیز مانند سایر کارگزاران حکومتی، حقوق‌بگیر خزانه دولت گردید (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱، جلسه ۵۷، ۱۱ صفر ۱۳۲۵).

این اقدام، گرچه در ظاهر ماهیتی اقتصادی داشت، در واقع تقابل مستقیمی با جایگاه سنتی سلطنت به‌عنوان کانون توزیع منابع شناخته می‌شد. در ادامه این راه، کمیسیون مالیه نیز میزان

---

۱. چنانچه مرادخانی به درستی اشاره می‌کند، این اقدامات که به‌عنوان تلاشی برای به‌حاشیه‌راندن کامل سلطنت صورت گرفت، گواهی بر درک تقلیل‌گرایانه مشروطه‌خواهان از مفهوم تفکیک قوا در بستر خاص جامعه ایران است (مرادخانی، ۱۳۹۶: ۳۳۷).

۲. در بعد سیاسی نیز با فشار مشروطه‌خواهان، رحیم‌خان سردار نصرت که از طرفداران شاه بود، دستگیر و زندانی شد؛ در ادامه با اجتماع مردم اصفهان بر ضد ظل‌السلطان، شاه مجبور به حمایت از آن‌ها شد و حاکم اصفهان استعفا داد؛ همچنین سالارالدوله نیز که بنای شورش گذاشته بود، توسط اتابک به تهران فراخوانده شد و در منزل اتابک متوقف گردید (کرمانی، ۱۴۰۰: ۹۰-۸۶).

مقرری پادشاه را به شدت کاهش داد و پرداخت مستمری به شاه سابق و ولیعهد را نیز متوقف کرد^۱ (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱، جلسه ۱۸۹، ۱۴ شوال ۱۳۲۶). انتقال خزانه سلطنت به وزارت مالیه نیز گام دیگری در جهت محرومیت پادشاه از امتیازات تاریخی خودش بود و نقش مهمی در تقابل شاه با مشروطه خواهان داشت (دولت آبادی، ۱۳۶۲: ۲/۱۴۵).

گام بعدی مجلس، کاستن از امتیازات اقتصادی و سیاسی شاهزادگان و حکام ایالاتی بود که مقابله با آن‌ها در اولویت اهداف مشروطه خواهان قرار داشت.^۲ بدین منظور تصویب شد که تمامی مالیات‌ها مستقیم به خزانه مرکزی واریز گردد و مخارج حکام ایالات تنها با تصویب مجلس پرداخت شود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱، جلسه ۵۶، ۹ صفر ۱۳۲۵) از دیگر مصوبات کلیدی، لایحه تعیین سقف برای حقوق شاهزادگان و وزرا بود. مطابق این قانون، «حد اعلیٰ مواجب شاهزادگان بزرگ طبقه اولی از قبیل اعمام و اخوان سلطنت کبری به دوازده هزار تومان و دویست خروار جنس و حد اعلیٰ حقوق شخصی وزرا عظام به پنج و شش هزار تومان» محدود شد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱، جلسه ۱۸۹، ۱۴ شوال ۱۳۲۵).

براساس این شواهد، می توان گفت که پیروزی جنبش مشروطه و تأسیس مجلس شورای ملی، نه فقط در بعد حقوقی بلکه در حوزه اقتصادی و ساختار واقعی قدرت، تلاشی گسترده برای حذف امتیازات سنتی و بازتوزیع منابع محسوب می شد. این تلاش، بیشترین ضرر را متوجه ارکان دولت قدیم، یعنی شاه، دربار، شاهزادگان و حکام ایالاتی، ساخت. از آنجاکه بسیاری از منورالفکران عصر قاجار استبداد سیاسی را مانع اصلی ترقی می دانستند و نقش دربار را در تقویت این استبداد اساسی می شمردند، طبیعی بود که در برنامه نوسازی و قانون‌گرایی مشروطه خواهان، حذف امتیازات اقتصادی و سیاسی این گروه‌ها در اولویت قرار گیرد. با این حال، حذف این رانت‌ها بدون جایگزینی سازوکارهای پایدار برای توزیع منابع، نظم سیاسی جدید را در برابر واکنش‌های خشونت‌بار ائتلاف سنتی آسیب‌پذیر کرد.

وابستگی به مسیر و گسترش خشونت به مثابه تنها ابزار چانه‌زنی

نتیجه تقابل دو مسیر نظم سنتی و نظم قانونی در جنبش مشروطه که به صورت عینی در سطح

۱. این تصمیم‌ها با واکنش تند شاه همراه شد، چنان‌که در نامه‌ای به رئیس مجلس اعلام کرد از شدت تنگدستی و گرسنگی خواهد مرد (احتشام‌السلطنه، ۱۳۶۸: ۶۱۶).

۲. گروهی در مجلس این شاهزادگان را افرادی مفت‌خوار می دانستند که تنها از مال رعیت استفاده کرده و کارایی خاصی نداشتند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱، جلسه ۹۹، ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵).

بازتوزیع منابع مالی و مناصب سیاسی نیز نمود یافت، بروز واکنش‌هایی زنجیره‌ای و فزاینده از سوی هر دو گروه بود که راهی جز افزایش خشونت باقی نمی‌گذاشت. در گفتمان مشروطه‌خواهان آرمان‌هایی چون عدالت، قانون‌گرایی، حاکمیت ملی و استقلال از نفوذ بیگانه چنان جایگاه هنجاری و اساسی یافته بود که دیگر امکان سازش با ساختار استبدادی و نظم رانتی پیشین وجود نداشت.

از حیث نظری، بازده فزاینده^۱ این مسیر چنان بیشینه بود که به شکل‌گیری دوگانه‌های مفهومی و هویتی چون «مشروطه/مشروع»،^۲ «مجلس/دربار» و «ملی/ضدملی» انجامید و امکان شکل‌گیری گفتمانی مشترک را از میان برد. در مقابل، شاه و ائتلاف سنتی قدرت در نتیجه از بین رفتن منابع قدرتش، علی‌رغم همراهی اولیه با مشروطه‌خواهان، حمایت نظامی و مالی روسیه را پشتوانه‌ای دانستند که مسیر تقابل را برای آن‌ها هموار می‌کرد. به عبارت دیگر، روسیه نقش ضامن بیرونی نظم موجود را ایفا می‌کرد و با مداخله نظامی در کشور نه تنها توازن داخلی نخبگان را برهم زد، بلکه مسیر بحران را نیز از مناقشه‌ای سیاسی به خشونت ساختاری تبدیل کرد. در نتیجه، خشونت نه صرفاً پیامد بحران سیاسی، بلکه محصول انسداد مسیر گفت‌وگو از سوی دو نیروی اصلی جامعه بود.

بررسی اقدامات موافقان و مخالفان مشروطه از ابتدای سلطنت محمدعلی شاه، نشان می‌دهد که چگونه تضاد متقابل میان این دو گروه هزینه سازشگری را بیشینه کرد و خشونت را به تنها ابزار کسب قدرت تبدیل کرد. در شروع ماجرا، شاه که از محدودشدن اختیاراتش ناراضی بود، به تحریک و تجهیز نیروهای مخالف برای تضعیف نهاد تازه تأسیس پرداخت.^۳ او تلاش کرد با ممانعت از برگزاری انتخابات در ایالات،^۴ ساماندهی اعتصابات و ایجاد ناامنی در

۱. این مفهوم به وضعیتی اشاره دارد که در آن، یک مسیر نهادی یا سیاستی مشخص، هرچه بیشتر در طول زمان تداوم یابد، منافع حاصل از ادامه آن بیشتر شده و هزینه‌های تغییر مسیر افزایش می‌یابد (Pierson, 2000: 251).

۲. تقابل میان گفتمان «مشروطه» و «مشروع» که در بدو امر بر سر تفسیرهای متعارض از فقه شیعه شکل گرفت، به تدریج به نزاعی هویتی و ایدئولوژیک بدل شد؛ نزاعی که نه صرفاً بر سر شیوه توزیع قدرت سیاسی، بلکه بر سر مرجعیت دینی، تعریف شریعت و مرزهای مشروعیت در نظم سیاسی جدید درمی‌گرفت (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۰: ۱۵-۳۰/۱).

۳. در ابتدای کار نشانه‌های بسیاری از تلاش شاه و کابینه برای مقابله با مشروطه‌خواهان وجود دارد؛ براساس گزارش‌ها، آن‌ها در ضدیت کامل با مجلس بودند و تلاش می‌کردند با استفاده از حربه‌های سیاسی یا توسل به خشونت آن نهاد را برچینند (معاصر، ۱۳۵۳: ۱۷۶/۱)؛ بدین ترتیب اگرچه شاه در ظاهر با مشروطه همراهی داشت، در باطن تلاش می‌کرد تا نیروهای ایلیاتی خودش را تقویت و سپس بساط مشروطه‌خواهی را جمع کند (زرین‌کوب، ۱۳۸۰: ۲۳).

۴. در نظر اکثریت نمایندگان مجلس، حکام بازمندگان دوران استبداد بودند و هنوز در ایالات به روش سابق امور

ایالات و تلاش برای تصرف مجلس، اجرای قوانین مشروطه را کند یا مختل کند (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۲/۱۴۵). روحانیان مشروطه‌خواه نیز از منابر و مجالس وعظ برای تحریک افکار عمومی علیه مشروطه بهره گرفتند (رضوانی، ۱۳۶۲: ۴۵-۲۷) و در سطح سیاسی برخی از آنان با دربار محمدعلی شاه ائتلاف کردند و با صدور فتواهایی چون تکفیر مشروطه‌طلبان، زمینه مشروعبت‌بخشی به سرکوب مجلس و قتل فعالان مشروطه را فراهم ساختند.

در طرف مقابل جریان مشروطه‌خواه نیز که از وجود عناصر رادیکال بهره می‌برد، واکنش‌هایی خشونت‌آمیز به این اقدامات نشان داد. در سطح سیاسی این اقدامات با ترور امین‌السلطان که مقدمه‌ای برای متمم قانون اساسی بود شروع شد و در ادامه سوءقصد به محمدعلی شاه در ۲۵ محرم ۱۳۲۶، تنش‌ها را به نقطه‌ای بی‌بازگشت کشاند. مکمل این اقدامات در چارچوب مجلس و در سطحی وسیع‌تر تلاش برای تشکیل گارد ملی بود تا در مقابل بریگارد قزاق قرار گیرد؛ اقدامی که منجر به تندروی اساسی بسیاری از نمایندگان مجلس و تشدید تقابل با دولت و کابینه شد. (کرمانی، ۱۴۰۰: ۱۱۴). در جایگاه علما، آن‌ها از تشکیل گارد ملی، حمایت کردند و علاوه بر آن، در فتاوی خود هم به شاه هشدار دادند و هم بر لزوم اتحاد در مقابل دولت و دربار تأکید کردند^۱ (افشار، ۱۳۶۸: ۱۱۶-۱۱۵). در بخش انجمن‌ها نیز به رهبری انجمن تبریز، تلگرافات بسیاری به تهران فرستاده شد که بیزاری عمومی را از سلطنت شاه اعلام می‌کرد و خواستار مقابله نظامی با او بود (کسروی، ۲۵۳۷: ۲/ ۵۲۰-۵۱۶).

گفتیم که تلاش برای ترور شاه، تقابل را به نقطه‌ای بی‌بازگشت کشاند و در ادامه، شاه که تصمیم نهایی خود را برای سرکوب مشروطه‌خواهان گرفته بود مقدمات کنارگذاشتن مجلس را شروع کرد؛ در ابتدا با جایگزینی ناصرالملک با مشیرالدوله امکان مصالحه را کاهش داد و سپس با انتصاب لیاخوف به فرماندهی بریگارد قزاق، مسیر تسلط بر مجلس از طریق این نهاد نظامی را هموار کرد. در ادامه ماجرا نیز با صدور اعلامیه‌ای با عنوان «راه نجات» در دیدار با گروهی از نمایندگان مجلس تأکید کرد که سلطنت ایران با شمشیر اجدادش به دست آمده و با شمشیر خود آن را حفظ خواهد کرد (کلانتری باغمیشه‌ای، ۱۳۷۷: ۲۲۸).

به نظر می‌رسید که با افزایش خطر جنگ داخلی و حضور فعال نیروهای روسی در اطراف مجلس، مشروطه‌خواهانی که موقعیت خود را از دست رفته می‌دیدند، به فکر مصالحه با شاه

را اداره می‌کردند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره اول، جلسه ۲، ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵) و باتوجه به تصرفات مالکانه که در امر حکومت‌ها داشتند، میل به پیشرفت عمل انتخاب وکلا ندارند و در این مورد مسامحه می‌کنند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره اول، جلسه ۶، ۱۴ شوال ۱۳۲۴).

۱. در این مورد نگاه کنید به جلد ۴ و ۵ (رجبی دوانی، ۱۳۹۰).

بیفتند، اما همان‌طور که گفتیم بازده فزاینده این رخدادها، امکانی برای بازگشت از مسیر باقی نگذاشته بود؛ از این‌رو در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۶ و به فرمان شاه، مجلس توسط لیاخوف به توپ بسته شد و فصل اول جنبش مشروطیت ایران به پایان رسید.

به توپ بستن مجلس در تیرماه ۱۲۸۷، نقطه عطف تقابل دو مسیر اصلی در صحنه سیاست ایران که خشونت را به نحوی بنیادین نهادینه کرد. این اقدام را نمی‌توان صرفاً واکنشی مقطعی یا تصمیمی فردی از سوی محمدعلی‌شاه دانست، بلکه باید آن را حاصل یک تضاد آشتی‌ناپذیر میان منطق نظم دسترسی محدود و آرمان‌های لایتغیر مشروطیت دانست. در دولت دسترسی محدود، حفظ قدرت در ابتدای امر از طریق خشونت می‌گذشت و در ادامه ناتوانی از اعمال خشونت بود که چانه‌زنی نهادی و توزیع رانت را موجه می‌ساخت؛ اما از آنجایی که در این زمان مجلس شورای ملی با تلاش برای تحدید رانت‌های پیشین، نه نهادی قابل‌گفت‌و‌گو، بلکه تهدیدی بنیادین برای پیوندهای شخصی و سنتی قدرت به‌شمار می‌رفت، انحلال آن امری منطقی جلوه می‌کرد.

به توپ بستن مجلس پیامدهای مهمی برای ساختار سیاسی ایران داشت که اصلی‌ترین آن تغییر ماهیت جنبش مشروطه بود. پاسخ مشروطه‌خواهان به اقدام شاه و دربار، بازتعریف ابزارهای قدرت سیاسی بود، زیرا بسیاری از آن‌ها فهمیدند بدون در اختیار داشتن قدرت نظامی، امکان پیشبرد مقابله با شاه وجود ندارد (افشار، ۱۳۵۹: ۲۸۲-۲۸۱). نمود بازتعریف ابزارهای قدرت، تغییر عمیق و بنیادین چهره و ماهیت بازیگران فعال در صحنه سیاست بود؛ اگر پیش از این، منورالفکران و حقوق‌دانان مشروطه‌خواه عمدتاً از طریق نهادهایی مانند مجلس با نظم سلطنتی به مخالفت و کنش سیاسی می‌پرداختند، پس از به توپ بستن مجلس و تشدید چرخه خشونت، بسیاری از این نخبگان مدنی یا مجبور به کناره‌گیری شدند یا راه تبعید و مهاجرت را پیش گرفتند.^۱ در نتیجه، جای این نخبگان مدنی را بازیگران نظامی چون سران ایلات، مجاهدین مسلح و فرماندهان محلی گرفتند که با تکیه بر نیروی قهر وارد سیاست شدند تا خشونت را از انحصار دولت خارج کنند. این تغییر که مسیر نهادسازی را به سوی چانه‌زنی مسلحانه و رقابت میدانی تغییر داد، نه تنها بر ساخت سیاسی آن زمان که بر ساختار دولت پس از فتح تهران نیز تأثیری تعیین‌کننده گذاشت.

---

۱. پس از فتح تهران از آنجایی که بیشتر مشروطه‌خواهان در سفارت‌های بریتانیا و عثمانی تحصن کرده بودند یا به دستور محمدعلی‌شاه تبعید شدند و یا خود رفتن به اروپا را انتخاب کردند (افشار، ۱۳۵۹: ۱۸-۱۳).

نتیجه گیری

این مقاله نشان داد که در فرایند تحول سیاسی در دوران مشروطه، دو مسیر نهادی موازی وجود داشت: مسیر اول، دولت دسترسی محدود قاجاری بود که بر پایه توزیع رانت و حفظ ائتلاف سنتی استوار بود و مسیر دوم، مسیر قانون‌خواهی و نهادسازی بود که از دوران پیشامشروطه آغاز شده بود و درصدد مقابله با رانت‌ها و استقرار نظم مبتنی بر قانون بود. تقابل و تعارض این دو مسیر نهادی، باعث نهادینه‌شدن خشونت در جامعه شد و فضای سیاسی را به سوی بحران و فروپاشی نظم نوپا سوق داد. جنبش مشروطه علی‌رغم تلاش‌های گسترده برای گذار به نظامی مبتنی بر قانون و نهادهای دسترسی باز، نتوانست ساختار نهادی لازم برای تحقق این هدف را فراهم کند؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که یکی از دلایل اصلی ناکامی مشروطه، بی‌توجهی به الزامات نهادی گذار از دولت دسترسی محدود بوده است، چراکه بدون تغییر ساختاری در نحوه توزیع قدرت و رانت، هرگونه تلاش برای ایجاد دموکراسی در چارچوب نظم دسترسی محدود با شکست مواجه خواهد شد. تجربه مشروطه در ایران، نمونه‌ای مهم از پیچیدگی‌های گذار نهادی و ضرورت توجه به بازیگران و منافع آنها در فرایند تغییر سیاسی است.

منابع

- آبادیان، حسین. (۱۳۸۸). *مفاهیم قدیم و اندیشه جدید*. تهران: کویر.
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۳). *مشروطه ایرانی*. تهران: نشر اختران.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی. (۲۰۲۱). *مکتوبات*. مقدمه و ویرایش: م. مقصود. نسخه الکترونیک باشگاه ادبیات.
- آدمیت، فریدون. (۲۵۳۵). *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*. تهران: انتشارات پیام.
- احتشام السلطنه، محمدعلی. (۱۳۶۸). *خاطرات احتشام السلطنه*. تهران: انتشارات شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- استینز، اچ لیمن. (۱۴۰۳). *امپریالیسم بریتانیا در ایران در دوره قاجار: کنسول‌ها، کارگزاران و نفوذ در خاورمیانه*. ترجمه شهلا طهماسبی، تهران: نشر چرخ.
- اشرف، احمد؛ بنوعزیزی، علی. (۱۳۸۶). *طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران*. ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. تهران: نیلوفر.
- اصفهان‌کی کربلایی، شیخ حسن. (۱۳۸۲). *تاریخ دخانیه یا تاریخ وقایع تحریم تنباکو*. به کوشش رسول جعفریان. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- افشار، ایرج. (۱۳۵۹). *مبارزه با محمدعلی شاه: اسنادی از فعالیت آزادی‌خواهان ایران در اروپا و استانبول در سال‌های ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۸ قمری*. تهران: انتشارات توس.
- _____ (۱۳۶۸). *قباله تاریخ*. تهران: انتشارات طلایه.
- اکبری، محمدعلی. (۱۳۹۲). «جنبش مشروطه‌خواهی ایرانیان؛ خیالی ناممکن یا برنامه‌ای ناتمام». *تاریخ ایران*. ۶(۲). ۱-۱۶.
- <http://noo.rs/pm651>
- _____ (۱۳۸۷). «خوانش‌های نظری از بنیاد دولت پیشامشروطگی در ایران». *تاریخ ایران*. (۵۹). ۱-۲۵.
- <http://noo.rs/fb4VJ>
- الگار، حامد. (۱۳۹۶). *دین و دولت در ایران*. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات توس.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۷). *موانع توسعه سیاسی در ایران*. تهران: انتشارات گام نو.
- جعفری شهرستانی، علی؛ فرشاد، مؤمنی؛ میرزایی، حجت‌الله. (۱۴۰۱). «ظهور مالکیت خصوصی و انقلاب مشروطه در ایران بر مبنای رهیافت نظم‌های اجتماعی نهادگرایی». *تاریخ اسلام و ایران*. ۳۲(۵۶). ۶۷-۹۰.
- Doi <https://doi.org/10.22051/hii.2023.39814.2637>
- جمالزاده، محمدعلی. (۱۳۳۵). *گنج شایگان*. برلین: انتشارات کاوه.
- خاوری شیرازی، فضل‌الدین عبدالنبی. (۱۳۸۰). *تاریخ ذوالقرنین*. جلد ۲. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خورموجی، محمدجعفر. (۱۳۴۵). *حقایق الاخبار ناصری*. به کوشش حسن خدیوجم. تهران: زوار.

- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۶۲). *حیات یحیی*. جلد ۲. تهران: انتشارات عطار.
- رجبی دوانی، محمدحسن. (۱۳۹۰). *مکتوبات و بیانات اجتماعی سیاسی علمای شیعه دوره قاجار*. جلد ۵ و ۴. تهران: نشر نی.
- رضوانی، هما. (۱۳۶۲). *لویح آقا شیخ فضل‌الله نوری*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۹۰). *رسائل مشروطیت*. جلد ۱. تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- زرین کوب، عبدالحسین؛ زرین کوب، روزبه. (۱۳۸۰). *دو رساله درباره انقلاب مشروطیت ایران*. تهران: سازمان اسناد ملی.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. (۱۴۰۰). *سندنامه شماره ده: «متمم قانون اساسی ایران»*. تهران: آرشیو ملی ایران.
- سپهر (لسان‌الملک). محمدتقی. (۱۳۴۴). *ناسخ‌التواریخ*. جلد ۴. تهران: اسلامیه.
- شریف کاشانی، محمد مهدی. (۱۳۶۲). *واقعات اتفاقیه در روزگار*. به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان. تهران: نشر تاریخ ایران.
- شیبانی، میرزا ابراهیم. (۱۳۶۶). *منتخب‌التواریخ*. زیر نظر ایرج افشار. تهران: علمی.
- شیرمحمدی باباشیخعلی، حسین؛ پیرمردیان، مصطفی؛ عزیزی، حسین. (۱۴۰۲). «اصلاحات نهادی دولت در اندیشه ثقه‌الاسلام تبریزی (باتکیه بر نظریه نهادگرایی)». *تاریخ اسلام و ایران*. ۳۳ (۵۹). ۵۷-۸۵.
- <https://doi.org/10.22051/hii.2023.42326.2738>
- صفایی، ابراهیم. (۱۳۵۰). *اسناد برگزیده از سپهسالار، ظل‌السلطان، دبیرالملک*. تهران: انتشارات بابک.
- _____ (۱۳۷۰). *نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت امور خارجه*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی.
- طالبوف، عبدالرحیم. (۱۳۴۷). *مسالک‌المحسنین*. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- طباطبایی، سید جواد. (۱۳۹۵). *تأملی درباره ایران*. جلد ۲: نظریه حکومت قانون در ایران، بخش ۲: مبانی نظریه مشروطه‌خواهی، تهران: انتشارات مینوی خرد.
- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر گستره.
- فلور، ویلم. (۱۳۹۰). *نظام قضایی ایران*. ترجمه حسن زندیه. تهران: آگاه.
- فوران، جان. (۱۳۹۲). *مقاومت شکننده*. ترجمه احمد تدین. تهران: انتشارات رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۹۷). *دولت و جامعه در ایران؛ انقراض قاجار و استقرار پهلوی*. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.
- کرزن، جرج. (۱۳۸۰). *ایران و قضیه ایران*. ۲ جلد. ترجمه وحید مازندرانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کرمانی، احمد مجدالاسلام. (۱۴۰۰). *تاریخ انحطاط مجلس*. تهران: آشیان.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۵، بهار ۱۴۰۴ / ۱۶۳

کرمانی، میرزا آقاخان. (۲۰۰۰). سه مکتوب. به کوشش بهرام چوبینه. آلمان.
کرمانی، ناظم الاسلام. (۱۳۵۷). *تاریخ بیداری ایرانیان*. به کوشش علی اکبر سعیدی سیرجانی. تهران:
انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

کسروی، احمد. (۲۵۳۷). *تاریخ مشروطه ایران*. ۲ جلد. تهران: انتشارات امیرکبیر.
کلاتری باغمیشه‌ای، میرزا ابراهیم خان. (۱۳۷۷). *روزنامه خاطرات شرف‌الدوله*. به کوشش یحیی ذکا.
تهران: نشر فکر روز

گارثویت، جن راف. (۱۳۷۵). *بختیاری در آینه تاریخ*. ترجمه مهراپ امیری. تهران: آنران
مجلس شورای ملی. (۱۳۱۸). *مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانون‌گذاری مجلس شورای ملی*.
چاپخانه مجلس.

مارتین، ونسا. (۱۳۹۴). *دوران قاجار: چانه‌زنی، اعتراض و دولت در ایران سده نوزدهم*. ترجمه افسانه
منفرد. تهران: اختران.

مرادخانی، فردین. (۱۳۹۶). *خوانش حقوقی از انقلاب مشروطه ایران*. تاریخ مفاهیم و نهادهای حقوق
عمومی در ایران. تهران: نشر میزان.

مستشارالدوله، میرزا یوسف خان. (۱۳۹۷). *یک کلمه*. به کوشش باقر مؤمنی. لندن: نشر مهری.

مستوفی، عبدالله. (۱۳۹۸). *شرح زندگانی من*. ۳ جلد. تهران: زوار
مشروح مذاکرات مجلس ملی. دوره ۱. جلسه ۶. ۱۴ شوال ۱۳۲۴.

_____ دوره ۱. جلسه ۵۶. ۹ صفر ۱۳۲۵.

_____ دوره ۱. جلسه ۵۷. ۱۱ صفر ۱۳۲۵.

_____ دوره ۱. جلسه ۹۲. ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵.

_____ دوره ۱. جلسه ۹۹. ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵.

_____ دوره ۱. جلسه ۱۸۹. ۱۴ شوال ۱۳۲۶.

معاصر، حسن. (۱۳۵۳). *تاریخ استقرار مشروطیت ایران*. جلد ۱. تهران: انتشارات ابن سینا.
ملایی توانی، علیرضا. (۱۳۸۱). *مشروطه و جمهوری؛ ریشه‌های نابسامانی نظم دموکراتیک در ایران*.
تهران: گستره.

_____ (۱۳۹۶). «نقد و ارزیابی رویکردهای دکتر کاتوزیان به انقلاب مشروطه ایران».
تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری. ۲۷ (۲۰). ۱۵۷-۱۷۷.

<https://doi.org/10.22051/hph.2018.15932.1141>

ناظمی، امیر. (۱۴۰۱). *ضربۀ سخت: روایت توسعه انقلاب مشروطه*. تهران: کتاب شرق.
ناظم‌الدوله، میرزا ملکم خان. (۱۳۲۷). *مجموعه آثار میرزا ملکم خان*. تدوین و تنظیم: محمد محیط
طباطبایی. تهران: علمی.

نراقی، ملا احمد. (۱۳۷۴). *معراج السعاده*. قم: هجرت.

نورث، داگلاس. سی. (۱۳۷۹). *ساختار و دگرگونی در تاریخ اقتصادی غرب*. ترجمه غلامرضا آزاد

(ارمکی). تهران: نشر نی.

_____ (۱۳۹۸). فهم فرایند تحول اقتصادی. ترجمه میرسعید مهاجرانی و زهرا فرضی‌زاده. تهران: انتشارات نهادگرا.

_____ (۱۳۹۷). خشونت و نظم‌های اجتماعی. ترجمه بهنام ذوقی. تهران: شیرازه.

نورث، داگلاس. سی و دیگران. (۱۳۹۶). در سایه خشونت. ترجمه محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی‌پور. تهران: نشر روزنه.

نوری، محمدتقی. (۱۳۸۶). اشرف‌التواریخ. به تصحیح سوسن اصیلی. تهران: میراث مکتوب.

Refrence

- Berman, Sheri. *Democracy and Dictatorship in Europe: From the Ancien Régime to the Present Day*. Oxford: Oxford University Press, 2015
- DiMaggio, Paul J., and Walter W. Powell. "Interest and Agency in Institutional Theory." In *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, edited by Walter W. Powell and Paul J. DiMaggio, 3–21. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- Fukuyama, Francis. "Why Is Democracy Performing So Poorly?" *Journal of Democracy* 26, no. 1 (January 2015): 11–20.
- Hall, Peter A. "Politics as a Process Structured in Space and Time." In *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism*, edited by Orfeo Fioretos, Tulia G. Falletti, and Adam Sheingate, 31–50. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- North, Douglass C., *Violence and Social Orders* (June 27, 2011). The Annual Proceedings of the Wealth and Well-Being of Nations, 2009, PP: 19-28, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1873127>
- North, Douglass C.; Wallis, John Joseph; Webb, Steven B.; Weingast, Barry R.. 2007, *Limited Access Orders in the Developing World : A New Approach to the Problems of Development*. Policy Research Working Paper; No. 4359, PP: 1-50, World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/7341>
- Pearson, Paul. *Path Dependence and Institutional Dynamics*. New York: Routledge, 2000.
- Rodrik, Dani. *Economics Rules: The Rights and Wrongs of the Dismal Science*. New York: W. W. Norton, 2014.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی